Dijital Kitap Teknolojisi

Terminolojiden Pedagojiye

Editör: Sakine ÖNGÖZ

PEGEM AKADEMİ

Editör: Dr. Öğr. Üyesi Sakine ÖNGÖZ

DİJİTAL KİTAP TEKNOLOJİSİ
Terminolojiden Pedagojiye

ISBN 978-605-037-034-8
DOI 10.14527/9786050370348

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

© 2019, PEGEM AKADEMİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. AŞ'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri, kapak tasarımı; mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, dağıtılamaz. Bu kitap T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır. Okuyucularımızın bandrolü olmayan kitaplar hakkında yayınevimize bilgi vermesini ve bandrolsüz yayınları satın almamasını diliyoruz.

Pegem Akademi Yayıncılık, 1998 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten **uluslararası akademik bir yayınevi**dir. Yayımladığı kitaplar; Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almaktadır. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan **WorldCat** ve ayrıca Türkiye'de kurulan **Turcademy.com** ve **Pegemindeks.net** tarafından yayınları taranmaktadır, indekslenmektedir. Aynı alanda farklı yazarlara ait 1000'in üzerinde yayını bulunmaktadır. Pegem Akademi Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere http://pegem.net adresinden ulaşılabilmektedir.

1. Baskı: Kasım 2019, Ankara

Yayın-Proje: Özge Yüksek
Dizgi-Grafik Tasarım: Ayşe Nur Yıldırım
Kapak Tasarım: Pegem Akademi

Baskı: Ay-bay Kırtasiye İnşaat Gıda Pazarlama ve Ticaret Limited Şirketi
Çetinemeç Bulvarı 1314.Cadde No:37A-B
0312 472 58 55

Yayıncı Sertifika No: 36306
Matbaa Sertifika No: 33365

İletişim
Karanfil 2 Sokak No: 45 Kızılay / ANKARA
Yayınevi: 0312 430 67 50 - 430 67 51
Dağıtım: 0312 434 54 24 - 434 54 08
Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60
İnternet: www.pegem.net
E-ileti: pegem@pegem.net
WhatsApp Hattı: 0538 594 92 40

ÖN SÖZ

Bu kitap, dijital kitap teknolojisi ve onun bir türü olan dijital ders kitaplarını konu edinmektedir. Dijital kitapların gelişim süreci, kronolojik bir bakış açısıyla ele alınmış, basılı kitaplara özgü kavramların dijital kitaplarla nasıl bir dönüşüm veya yok oluş içine girdiği değerlendirilmiştir. Her biri ayrı bir sektör halini almış olan dijital kitap teknolojisinin yazılım, donanım ve içerik bileşenleri üzerinde durulmuş; dijital kitapların öğrenme-öğretme sürecine entegrasyonu ile ilgili dünyada ve ülkemizdeki gelişmeler incelenmiş, uzaktan eğitim ve dijital kitap ilişkisine odaklanılmıştır. Dijital kitapların daha erişilebilir ve etkileşimli materyaller olabilmeleri için standartların ve çoklu ortam teknolojilerinin ne şekilde işe koşulması gerektiği anlatılmış, nitelikli bir dijital ders kitabının geliştirilmesi sürecinde yapılması gereken çalışmalar, sistematik bir bakış açısıyla açıklanmıştır. Ülkemizde dijital kitapların eğitimle ilişkilendirildiği lisansüstü tezler incelenerek konuyla ilgili yapılanlar ve yapılabileceklerin neler olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kitapta ayrıca, dijital ders kitabı teknolojisinin geleceğine yönelik eğilimler ve öngörüler, bilimsel bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

Türkiye'nin sekiz farklı üniversitesinden 18 araştırmacının yazar olarak katkı sağladığı bu eserin, konuya ilgi duyan araştırmacı ve eğitimciler için yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Kitaptaki bölüm başlıkları ve bu başlıklara ait içeriklerde kullanılan terimler incelendiğinde bazı yazarların dijital, bazı yazarların ise elektronik önadını tercih ettiği görülmektedir. Bu farklılaşma, editörün veya yazarların dikkatsizliğinden kaynaklanan bir durum değildir. Terminoloji konusunda alanyazındaki karmaşa ve görüş ayrılıklarının yanı sıra, bilim insanlarının tercihlerine olan saygının kitaba yansımasıdır.

Dijital kitaplar ile basılı kitaplar birbirinin rakibi değildir. Birinin geçmişi, diğerinin geleceği temsil ettiği yönünde oluşan veya oluşturulan algıya dayanarak, aralarında tercih yapmak gibi bir zorunluluk olduğu düşünülmemelidir. Gelişim süreçleri incelendiğinde zamanla bu ikisinin birbirlerinin zayıflıklarını gideren ve kusurlarını örten "sıkı dostlar" haline geldiği görülecektir. Basılı kopyasını okumaya başladığınız bir kitabın dijital formatını uçakta e-okuyucudan veya mobil herhangi bir cihazdan okumaya devam edebiliyor, araba kullanırken aynı kitaba ait içeriği sesli olarak dinleyebiliyor olmanız, sözü edilen dostluğun en güzel ispatıdır aslında. Okuyucu olarak bu bakış açısıyla yola çıkmanız, kitapta sunulan bilgileri sizin için daha anlamlı hale getirecektir.

Editör: Dr. Öğr. Üyesi Sakine ÖNGÖZ

Kasım, 2019
Trabzon

Bölümler ve Yazarları

Editör: *Dr. Öğr. Üyesi Sakine ÖNGÖZ*

1. Bölüm: Dijital Kitap Teknolojisinin Gelişim Süreci: Geçmişten Günümüze Kronolojik Bir Bakış
Dr. Öğr. Üyesi İlker KAYABAŞ
Anadolu Üniversitesi

2. Bölüm: E-Kitap Neleri Unutturabilir, Neleri Değiştirebilir?
Prof. Dr. Hakan ANAMERİÇ
Ankara Üniversitesi

3. Bölüm: Elektronik Kitap Teknolojisinin Yazılım Bileşeni ve Elektronik Kitap Formatları
Dr. Öğr. Üyesi Embiya ÇELİK
Atatürk Üniversitesi
Öğr. Gör. Arif DAŞ
Atatürk Üniversitesi

4. Bölüm: Dijital Kitap Teknolojisinin Donanım Bileşeni
Dr. Öğr. Üyesi Sakine ÖNGÖZ
Trabzon Üniversitesi

5. Bölüm: Dijital Kitapların Öğrenme-Öğretme Sürecine Entegrasyonu
Dr. Öğr. Üyesi Gürkan YILDIRIM
Bayburt Üniversitesi

6. Bölüm: Uzaktan Eğitim ve Dijital Kitaplar
Doç. Dr. Aras BOZKURT
Anadolu Üniversitesi
N. Erhan ÜZÜMCÜ
TEYTAG Kurucusu, W3C EPUB Community Group Üyesi
Öğr. Gör. Erdem ERDOĞDU
Anadolu Üniversitesi
Öğr. Gör. Salih GÜMÜŞ
Anadolu Üniversitesi

7. Bölüm: Özel Eğitim İçin Erişilebilir Dijital Kitapların Tasarlanması ve Kullanımı
N. Erhan ÜZÜMCÜ
TEYTAG Kurucusu, W3C EPUB Community Group Üyesi

8. Bölüm: Dijital Ders Kitabı Geliştirme Basamakları ve Süreçte Yapılması Gereken Çalışmalar
Öğr. Gör. Dr. Fidan HAKKARİ
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

9. Bölüm: Dijital Ders Kitaplarında Görsel Tasarım ve Tasarım Geliştirme Süreci
Doç. Dr. Banu BULDUK TÜRKMEN
Hacettepe Üniversitesi

10. Bölüm: Etkileşim Kavramı ve Etkileşimli E-Kitap Tasarımı
Doç.Dr. İrem ERDEM AYDIN
Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Müjgan YAZICI
Anadolu Üniversitesi

11. Bölüm: Dijital Ders Kitaplarının Geliştirilmesi Sürecinde Çoklu Ortam Kullanımı
Dr. Öğr. Üyesi Serkan YILDIRIM
Atatürk Üniversitesi

12. Bölüm: Türkiye'de Dijital Ders Kitaplarının Kullanımı ile İlgili Yapılan Lisansüstü Tez Çalışmalarının İncelenmesi
Feyzedin ALPKIRAY
Bahçeşehir Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz SAMUR
Bahçeşehir Üniversitesi

13. Bölüm: Dijital Ders Kitabı Teknolojisinin Geleceği: Eğilimler ve Öngörüler
Doç. Dr. Mehmet Emin MUTLU
Anadolu Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

Ön Söz iii
Bölümler ve Yazarları iv

1. BÖLÜM

DİJİTAL KİTAP TEKNOLOJİSİNİN GELİŞİM SÜRECİ: GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE KRONOLOJİK BİR BAKIŞ

Giriş 2
1. Dijital Kitabın Doğuşu 3
2. İnternet ile Gelen Olanaklar (90'lı Yıllar) 7
3. Dijital Okuma Deneyiminin Şekillenmesi (2000'li Yıllar) 15
Sonuç 20
Kaynakça 21
Görsel Kaynakça 25

2. BÖLÜM

E-KİTAP NELERİ UNUTTURABİLİR, NELERİ DEĞİŞTİREBİLİR?

Giriş 28
1. Kâğıt 29
2. Cilt / Kapak / Kutu-Şömiz 29
3. Süsleme / Bezeme (Tezhip) 30
4. İthaf - İmza 31
5. Sayfa Düzeni - Notlar 32
6. Kitap Ayracı 34
7. Ex-Libris 34
8. Nadir Kitap 36
9. Kitapsever 36
10. Yayıncı / Yayınevi - Matbaa 38
Sonuç 39
Kaynakça 40

3. BÖLÜM

ELEKTRONİK KİTAP TEKNOLOJİSİNİN YAZILIM BİLEŞENİ VE ELEKTRONİK KİTAP FORMATLARI

Giriş....42
1. Elektronik Kitap Yazılımı....43
1.1. Adobe Acrobat Reader....43
1.2. Adobe Digital Editions (ADE)....44
1.3. Apple Books (iBooks)....44
1.4. Google Play Books....45
1.5. Amazon Kindle Uygulaması....46
1.6. Calibre....47
1.7. Kobo....48
2. Elektronik Kitap Formatları....49
2.1. Text File (TXT)....49
2.2. Portable Document File (PDF)....49
2.3. EPUB....50
2.4. Mobipocket (MOBI)....50
2.5. Kindle File Format (AZW)....51
2.6. FictionBook (.FBZ ya da .FB2)....51
2.7. Comic Book Archive (.CBR ya da .CBZ)....51
Sonuç....52
Kaynakça....52
Görsel Kaynakça....52

4. BÖLÜM

DİJİTAL KİTAP TEKNOLOJİSİNİN DONANIM BİLEŞENİ

Giriş....54
1. Dijital Kitap Teknolojisinin Bileşenleri....56
2. Elektronik Okuyucu Cihazlar....58
2.1. Elektronik Okuyucuların Gelişim Süreci....59
2.2. Elektronik Mürekkep Teknolojisi....63
2.3. Elektronik Okuyucu Seçimi....66
3. Basılının Dijitalle Birleşimi: Örnek Projeler ve Uygulamalar....69
Sonuç....72
Kaynakça....73
Görsel Kaynakça....75

5. BÖLÜM
DİJİTAL KİTAPLARIN ÖĞRENME-ÖĞRETME SÜRECİNE ENTEGRASYONU

Giriş....78
1. E-Kitapların Üstün Yönleri ve Sınırlılıkları....80
2. E-Kitapların Dünyadaki ve Ülkemizdeki Kullanım Durumu....83
3. E-Kitapların Öğrenme Ortamlarına Entegrasyonu....84
Sonuç....89
Kaynakça....90

6. BÖLÜM
UZAKTAN EĞİTİM VE DİJİTAL KİTAPLAR

Giriş....94
1. Uzaktan Eğitim....94
2. İlgili Alanyazın....95
3. Uzaktan Eğitimde Basılı Kitaplardan Dijital Kitaplara....97
    3.1. Basılı Kitaplar....97
    3.2. Dijital Kitaplar....97
4. EPUB3....101
    4.1. Uzaktan Eğitim Sürecinde EPUB3 Kullanımı....103
    4.2. Uzaktan Eğitim Bağlamında Değerlendirme....106
Sonuç....106
Kaynakça....107

7. BÖLÜM

ÖZEL EĞİTİM İÇİN ERİŞİLEBİLİR DİJİTAL KİTAPLARIN TASARLANMASI VE KULLANIMI

Giriş....114
1. Erişilebilirlik Kavramı ve Özel Eğitimdeki Kapsamı....114
2. Özel Eğitimde Dijital Kitap Etkileşimi....115
3. Özel Eğitimde Dijital Kitap Kullanımında Hedef Format: EPUB3....116
3.1. Yeni versiyon: EPUB3.2....117
4. Özel Eğitimde Dijital Kitap İçeriğinin Standartlara Uygun Erişebilirlik Tasarımı....117
4.1. Empati....118
4.2. Herkes İçin Tasarlamak ve Geliştirmek....119
4.3. Tasarım Sürecinde Yapılan Temel Hatalar....120
4.4. Erişilebilirlik Optimizasyonu....122
4.5. Erişilebilirlik Özelliklerini İçeren "Keşif Meta Verilerinin" Kullanılması....122
5. Özel Eğitimde Dijital Kitap Görüntüleyen Okuma Sistemleri Performanslarının Ölçülmesi....124
Sonuç....125
Kaynakça....126

8. BÖLÜM

DİJİTAL DERS KİTABI GELİŞTİRME BASAMAKLARI VE SÜREÇTE YAPILMASI GEREKEN ÇALIŞMALAR

Giriş....128
1. Dijital Ders Kitabı Geliştirme Kuramsal Temelleri ve Modelleri....130
1.1. Çoklu Ortam Öğrenme Kuramları....130
1.2. Çoklu Ortam Öğrenme Modelleri ve D-Kitap Tasarımındaki Yeri....133
2. Dijital Ders Kitabı Proje Geliştirme Basamakları....135
2.1. Analiz ve Planlama Basamağı....135
2.2. Tasarlama ve Geliştirme Basamağı....140
2.3. Uygulama, Değerlendirme ve Gözden Geçirme Basamağı....145
Sonuç....148
Kaynakça....148

9. BÖLÜM

DİJİTAL DERS KİTAPLARINDA GÖRSEL TASARIM VE TASARIM GELİŞTİRME SÜRECİ

Giriş....152
1. Dijital Ders Kitapları....154
1.1. Dijital Ders Kitaplarında Görsel Öge....155
2. Dijital Ders Kitaplarında Tasarım Ögeleri....156
2.1. Görsel Tasarım....156
2.2. Görüntü (Resimleme)....158
2.3. Yazı (Tipografi)....160
2.4. Renk....162
3. Dijital Ders Kitaplarında Çoklu Ortam Tasarım İlkeleri....163
4. Tasarım Geliştirme Sürecinin İncelenmesi....170
4.1. Dijital Ders Kitaplarında Biçim, İçerik ve İşlevsellik....171
5. Dijital Ders Kitabı Tasarımında Basılı Kitap Metaforu....172
Sonuç....177
Kaynakça....179

10. BÖLÜM

ETKİLEŞİM KAVRAMI VE ETKİLEŞİMLİ E-KİTAP TASARIMI

Giriş....182
1. Etkileşimli E-Kitap....183
1.1. Etkileşimli E-Kitapların Özellikleri....184
1.2. Öğretme ve Öğrenme Sürecinde Etkileşimli E-Kitaplar....187
2. Etkileşimli E-Kitap ve Etkileşim Düzeyleri....188
3. Etkileşimli E-Kitap Tasarımı....190
3.1. İçerik Etkileşimi....193
3.2. Arayüz Etkileşimi....195
4. Etkileşimli E-Kitapların Evrensel Tasarımı....197
Sonuç....199
Kaynakça....200

11. BÖLÜM

DİJİTAL DERS KİTAPLARININ GELİŞTİRİLMESİ SÜRECİNDE ÇOKLU ORTAM KULLANIMI

Giriş....204
1. Dijital Kitapların Üretiminde Kullanılan Teknolojiler....204
1.1. Web Temelli Araçlar....204
1.2. Masaüstü Araçlar....208
2. Dijital Kitaplarda Okuyucu-İçerik Etkileşimini Sağlayacak Bileşenler....211
2.1. Etkileşimli İçerikler....211
2.2. Dijital Kitaplardaki Çoklu Ortam Bileşenleri....214
3. Dijital Kitaplarda Bireysel Kullanıma Yönelik Bileşenler....219
Sonuç....221
Kaynakça....221
Görsel Kaynakça....222

12. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE DİJİTAL DERS KİTAPLARININ KULLANIMI İLE İLGİLİ YAPILAN LİSANSÜSTÜ TEZ ÇALIŞMALARININ İNCELENMESİ

Giriş....224
1. Ders Kitaplarının Dijitalleştirilmesi....225
2. Dijital Ders Kitabı Kullanımı ile İlgili Araştırmaların Eğilimleri....229
2.1. Dijital Ders Kitabı ile İlgili Yapılan Tez Çalışmaları....230
Sonuç....236
Kaynakça....236

13. BÖLÜM

DİJİTAL DERS KİTABI TEKNOLOJİSİNİN GELECEĞİ: EĞİLİMLER VE ÖNGÖRÜLER

Giriş 240
1. Okuma Deneyimini Öğrenme Deneyimine Dönüştürmek.....241
2. Gelecekte Dijital Kitaplarda Deneyimlerden Değer Elde Etme 244
2.1. Dijital Kitap Okuma Deneyimleri 244
2.2. Dijital Ders Kitabında Etkileşim 247
2.3. Dijital Kitapta Geçmiş Deneyimlere Erişme 249
2.4. Dijital Kitapta Gelecekteki Deneyimlere Hazırlık Yapma 251
2.5. Dijital Kitaptaki Deneyimleri Yorumlama 252
2.6. Dijital Kitapta Öğrenme Bağlamlarını Belirleme 253
2.7. Dijital Kitaplarda Öğrenme Deneyimi Yöneticisi.....254
3. Gelecekte Dijital Kitap İçeriğinden Değer Elde Etme 255
3.1. Akıllı İçerik Teknolojileri ve Uygulamaları 255
3.2. Dijital Kitap Kümeleri Üzerinde Çalışma 257
3.3. Öğrenme Deneyimini İçerikle Zenginleştirmek 258
3.4. İçerik Çözümleme Araçlarının Kullanım Yaklaşımları 259
4. Geleceğin Dijital Ders Kitaplarında Öğrenme Deneyimi Uzayı.....260
4.1. Deneyimi Geçmiş Deneyimlerle Bütünleştirmek.....260
4.2. Deneyimi Anlamlandırmak 261
4.3. Deneyimleri Planlamak, İzlemek – Denetlemek ve Değerlendirmek.....262
Sonuç.....263
Kaynakça.....266

Yazarlar Hakkında.....269

Görseller Listesi

Görsel 1.1. Bob Brown'un kitap okuyucusu 3
Görsel 1.2. Angela Ruiz Robles ve mekanik ansiklopedi 4
Görsel 1.3. 2006 yılında Roberto Busa'nın Index Thomisticus önünde çekilmiş bir fotoğrafı 5
Görsel 1.4. Xerox Sigma V: Dünyanın ilk dijital kitabının yazıldığı bilgisayar 6
Görsel 1.5. İlk web sunucusu ve tarayıcısı 9
Görsel 1.6. Amazon.com'un 1995 yılındaki ana sayfası (Hall, 2019) 12
Görsel 1.7. Rocket eBook dijital kitap okuyucusu 16
Görsel 3.1. Adobe Digital Editions Kütüphane görüntüsü 44
Görsel 3.2. Apple Books kütüphanesinin tablet ve mobil telefon görüntüsü 45
Görsel 3.3. Google Books kütüphanesi 46
Görsel 3.4. Amazon Kindle cihazda e-ink teknolojisi ile görüntülenen bir sayfa 47
Görsel 3.5. Calibri yazılımına ait görsel 48
Görsel 4.1. Michael Hart ve Gutenberg Projesi web sayfası 55
Görsel 4.2. Bob Brown ve geliştirdiği okuma makinesi (Saper, 2014) 59
Görsel 4.3. İspanyol öğretmen Robles ve geliştirdiği Mekanik Ansiklopedi 60
Görsel 4.4. Alan Kay ve Dynabook 60
Görsel 4.5. Rocket eBook ve SoftBook cihazları 61
Görsel 4.6. E-mürekkep teknolojine ait sürümlerin kullanımına yönelik örnekler 64
Görsel 4.7. Yota Devices tarafından üretilen çift ekranlı akıllı telefonlar 65
Görsel 4.8. Farklı firmalarca piyasaya sürülmüş e-okuyucu cihazlar 66
Görsel 4.9. Geza Schoen tarafından üretilen Paper Passion parfümü (Lieberman, 2012) 69
Görsel 4.10. Elektro Biblioteka Projesi sürecinde yapılan çalışmalara ait görüntüler 70
Görsel 4.11. Fujitsu FingerLink Projesi kapsamında geliştirilen teknoloji 71
Görsel 4.12. Sensory Fiction Projesi'nde üretilen prototipe ait görüntüler 71
Görsel 4.13. Blink teknolojisine ait ilk çizim ve Blink kullanılan bir kitap örneği 72
Görsel 11.1. Pressbook platformu örnek görünüm 205
Görsel 11.2. Visme platformu örnek görünüm 206
Görsel 11.3. Book Creator platformu örnek görünüm 207
Görsel 11.4. Publishxpress platformu örnek görünüm 208
Görsel 11.5. Adobeindesign yazılımı örnek görünüm 209
Görsel 11.6. Kotobee Author yazılımı örnek görünüm 210

Şekiller Listesi

Şekil 4.1. Dijitale taşınmış kitaptan etkileşimli ve kişiselleştirilebilir kitaba dönüşüm 56

Şekil 4.2. Dijital kitap teknolojisinin bileşenleri....57

Şekil 4.3. E-okuyucuların tasarımında yıllar geçtikçe yaşanan değişim (Rowberry, 2015) 62

Şekil 4.4. E-okuyucuların büyüklüğünün zamanla değişimi (Rowberry, 2015)....63

Şekil 4.5. E-mürekkep mikro kapsüllerinin kesit alanı 64

Şekil 4.6. E-okuyucu seçiminde dikkat edilmesi gereken özellikler 67

Şekil 5.1. E-kitap okuyucular ve destekledikleri dosya formatları....79

Şekil 5.2. E-kitap teknolojinin geçirdiği önemli aşamalar (Jesse, 2014)....80

Şekil 5.3. Dijital kitapların üstün yönleri....81

Şekil 5.4. Dijital kitapların geleneksel kitaplara göre sınırlılıkları 82

Şekil 6.1. Dijital kitapların gelişim aşamaları (Bozkurt, 2013)....98

Şekil 6.2. EPUB3 yapısı....104

Şekil 6.3. Kişiye özel dijital ders kitabı üretme ve analitik değerlendirme....105

Şekil 8.1. Dijital ders kitabını tanımlayan etmenler....129

Şekil 8.2. Bilişsel çoklu ortam öğrenme modeli (Mayer, 2017) 131

Şekil 8.3. Dale'nin Yaşantı Konisi (Girgin ve Karababa, 2017)....132

Şekil 8.4. Hikâye tahtası (storyboard) örneği 142

Şekil 8.5. Dijital ders kitabının bölümleri 143

Şekil 9.1. Görsel tasarım sürecini ifade eden şekil (Aktaran; Perkmen ve Öztürk, 2009, s. 31). 157

Şekil 9.2. Çoklu ortamla öğrenmenin bilişsel model görüntüsü (Mayer, 2001, s. 47)....165

Şekil 9.3. Mayer'in (2001) geliştirdiği Çoklu Ortam Tasarım İlkeleri sıralaması (Clark ve Mayer, 2003; Kuzu, 2014; Mayer, 2001; Sezgin, 2009) 166

Şekil 9.4. R. E. Mayer'in çoklu ortamla öğrenmede tasarım ilkeleri (Kuzu, 2014, s. 11) 167

Şekil 10.1. Geleneksel kitaplar, e-kitaplar ve etkileşimli e-kitapların kullanıcı ile etkileşim düzeyi (Bozkurt ve Bozkaya, 2013b) 185

Şekil 12.1. Dijital kitap bileşenleri 227

Şekil 12.2. Dijital ders kitabı konusunda yapılmış tez sayılarının yıllara göre dağılımı.....230

Şekil 12.3. Dijital ders kitabı konusunda yapılmış tezlerin konulara göre dağılımı.....231

Şekil 12.4. Dijital ders kitabı konusunda yapılan tezlerin araştırma yöntemleri.....232

Tablolar Listesi

Tablo 8.1. D-ders kitabı geliştirme sürecinde kullanılan öğretim tasarım modelleri 134

Tablo 8.2. Mayer'in çoklu ortam ilkeleri (Clark ve Mayer, 2016).....144

Tablo 8.3. Dijital ders kitabı çoklu ortam proje süreci basamak ve adımları 146

Tablo 9.5. Wilson ve Landoni'nin geliştirdiği Elektronik Kitap Tasarım İlkeleri (Hatipoğlu, 2011, s. 35-37; Wilson ve Landoni, 2002, s. 7-49, Aktaran: Bulduk, 2005, s. 120 - 122).....174

Tablo 12.1. Araştırmacılar tarafından ifade edilen e-kitap özellikleri.....233

Tablo 12.2. Dijital kitabın etkililiğini inceleyen tezler.....234

2. BÖLÜM

E-KİTAP NELERİ UNUTTURABİLİR, NELERİ DEĞİŞTİREBİLİR?

Prof. Dr. Hakan Anameriç
Ankara Üniversitesi

Özet: *Elektronik kitap ve elektronik kitap okuma cihazları, kitap sektöründe ve okuyucularda kitap okumaya yönelik olarak davranışları, teknikleri, metotları, araçları farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma, süreç içerisinde kitabın geleneksel ve elektronik türlerinin olumlu ve olumsuz yönlerinin yanı sıra okuyucular ve sektöre etkilerinin de karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesini gündeme getirmiştir. E-kitabın fiziksel yapısı gereği teknoloji ile olan yakın ve kaçınılmaz ilişkisi, kitabı meydana getiren kimi geleneksel bileşenleri de farklılaştırmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada geleneksel kitap ile e-kitap karşılaştırmasında retrospektif bakış ve neo-klasik davranışların değerlendirilmesine odaklanacaktır. 1970'de e-kitap için gelişmeye başlayan teknolojik süreç, geçen yaklaşık 50 yıllık dönemde birçok dönüşüme hatta paradigmalara sahne olmuştur. Bu süreç elbette ki hem teknik hem de sosyal anlamda farklı uygulama ve terimleri de beraberinde getirmiştir. E-kitabın akademik düzeyde terminolojik yaklaşımının da vurgulanacağı çalışmada; özellikle geleneksel kitap ile hayat bulan ve elektronik kitap ile uzun vadede görememe olasılığımız olan bileşenlerin e-kitap ile kazandığı veya kaybettiği anlamlar tartışılacak, yeni uygulama ve değişimlerden örnekler verilecektir.*

Anahtar Kelimeler: *Cilt, İthaf, Kâğıt, Süsleme, Ex-libris, Rübrik, Derkenar, Dizin, Kitapçılık, E-kitap teknolojisi*

GİRİŞ

Teknolojinin insan hayatını kolaylaştırma, üretimi hızlandırma ve katma değer ile ekonomik refaha ulaştırma özellikleri, gündelik hayatta bireylerin kullanmış olduğu hemen her türlü araç-gereci etkileme/dönüştürme yeteneği ile özdeşleştirilmiştir. Bireylerin temel gereksinimlerinden olan bilgi edinme/bilgilenme/ilgiye erişim de son 60 yıl içerisinde teknolojinin sağladığı olanaklar çerçevesinde hızlı bir dönüşüm geçirmiştir. Bireylerin basılı yani geleneksel bilgi kaynaklarından gereksinim duydukları bilgiye erişimleri, her ne kadar gereksinim olarak bir değişime uğramasa da; buna erişim zamanı, mekânı ve erişimde kullanılan teknoloji bağlamında ciddi bir değişime uğranmıştır. Geleneksel, teknolojik anlamda konvansiyonel, bilgi kaynaklarının başında gelen kitap/kitap biçimindeki ya da yazılı/basılı bilgi kaynakları, insanlık tarihinin yaklaşık 4000 yıllık bir bölümünde kullanılagelmiştir. Söz konusu şekilde hazırlanmış olan kitaplar, bu süreç içerisinde yazı sistemleri (alfabe, yazı türü, font), bilgi kayıt ortamı (medium, kâğıt, deri, ahşap vb), üreticiler ve sanatçılar (yazar, müzehhib, mücellid), yazı malzemesi (kalem, mürekkep, boya), kitap bileşenleri (kapak, iç kapak, cilt, şömiz), erişim sistemleri (sayfa numaraları, işaretler, dizin, kaynakça, katalog verileri) ve okuyucu unsurları ile geleneksel bir yapıya kavuşmuştur. Geçen bu süre ve değişim süreci içerisinde kitap ile ilişkide olan farklı rollerdeki kişiler kitabın son 1000 yıllık formuna; kullanım şekli, fiziksel yapısı ve içerik olarak alışmışlardır. Bilgisayarın gündelik yaşamımıza girdiği son 50 yılda ise 5000 yıllık kitap geleneksel formatının yanı sıra elektronik formatı da yavaş yavaş kitap ilgili kişilerce kullanılmaya başlanmıştır. Ancak son 50 yıllık süreçte teknolojinin sağladığı kolaylıklar; sosyolojik, psikolojik, tarihsel ve yönetim bilimi açısından farklı kuşakları/nesilleri (Baby Boomer, X, Y, Z) kullanım ve kabullenme bakımından farklı açılardan etkilemiştir.

Kitap denildiğinde akıllarda beliren fiziksel biçim, tarihsel süreç içerisinde yazma ve basma kitaplar ekseninde gelişim göstermiş, elektronik format da ara süreç olan basılı kitabı hareket noktası alarak şekillenmiştir. Bu nedenle geleneksel kitap için kullanılan birçok terim elektronik kitap için de kullanılmaya devam etmiş, bazılarının içeriği değişmiş veya kullanımı farklılaşmıştır. Belki de bazıları gelişim süreci içerisinde kullanımdan kalkabilecektir. Kullanılan bu terimler, kitabı oluşturan tüm bileşenler için geçerlidir. Geleneksel kitap için uzun süre kullanılan bu terimlerin[1] kitabın sosyo-kültürel bağlantıları bağlamında elektronik formatta yeniden yorumlandığı da bir gerçektir.

1 Çalışmada tanımları yapılan terimlerin ayrıntılı açıklamaları için bakınız; Richard Pierce-Moses, *A Glossary of Archival Terminology*, Chicago, IL, The Society of American Archivists, 2005, Ray Prytherch, *Harrod's Librarians Glossary and Reference Book*, 10th Edition, Aldershot: Ashgate, 2005; Joan M. Reitz, *Dictionary of Library and Information Science*, Libraries Unlimited, 2002.

1. KÂĞIT

İlgili terimlerin ilki, telaffuzunda kitabı en çok hatırlatan kâğıttır. Organik bir malzeme olan kâğıt, kitabın fiziksel olarak ortaya konmasındaki en başlıca bileşenidir. Geleneksel kitabı elektronik formatından ayıran en önemli unsur olan kâğıt, elektronik kitap ile birlikte beş duyumuzdan uzaklaşan bir anlamda kullanılmaya başlamıştır. Tarih yazımında vazgeçilmez bir etki ve öneme sahip, üretim yerlerine göre isimlendirilen, kendine has terminolojisi ve ölçüleri olan ve kendine bağlı ciddi bir kimya sanayine sahip bu temel bileşen; artık kitap bağlamında bilgisayar, nano teknoloji ve elektronik sistemler ile anılmaya başlamıştır. Kâğıt; e-kitabın kaydedildiği geleneksel anlamda yazıldığı e-kâğıda evrilmiştir. Birçok kitapsever (bibliyofil/bibliophile), kitap koleksiyoneri/kitap toplayıcısı (book collector), kâğıtçı ve konuyla ilgili araştırmacılar kitabı meydana getiren kâğıdın elektronik rakibine rağmen; çevreci bir bakış açısıyla, daha uzun süre kitap üretiminde kullanılacağını öngörmektedir. Bu öngörü hem duygusal, hem sanatsal hem de ekonomik farklılıkları içermektedir. Bu devamlılık vurgusunun ardında kitap ile ilgili hemen her şeyin -kâğıt- üzerine yapılmasının, işlenmesinin ve aktarılmasının olduğu açıktır. Kitabı koruyan kabın, teklik/nadirlik belirten ithaf ve imzanın, not alma veya işaretlemenin, aidiyetlik belirteçlerin tamamının kâğıt üzerinde yer aldığı veya kâğıttan yapıldığı gözden kaçırılmamalıdır. Bu temenninin önümüzdeki süreçte nasıl bir durum alacağı kitap/e-kitap ile ilgili arz-talep, teknolojik değişim ve ergonomiye bağlı olacaktır.

2. CİLT / KAPAK / KUTU-ŞÖMİZ

Kitabın, çoğunlukla kâğıt sayfalardan oluşan bir fiziksel yapıda olması, oldukça aşina olunan bir durumdur. Ancak sayfaların bir arada bulunması, kitabın fiziksel ve içerik olarak bütünlüğünün sağlanmasını da ifade ettiğinden; kitap denildiğinde akla onu bir arada tutan kapak, biraz daha sanatsal olan kitap kapağı anlamındaki cilt ve prestij kitaplarda görülen kitap kılıfı (şömiz-book/dust jacket) terimleri gelmektedir. Basit anlamda kapak (cover) ve cilt (bind) fiziksel bütünlüğü ifade etse de sanat ve tasarım bağlamında ayrı anlamlara sahiptir. Bunların dışında kitap kapaklarının -özellikle iç kapak/title page[2]- kitap özelinde bilgi erişim unsurlarından biri olduğu da unutulmamalıdır. Elle yazılan (manuscript) veya basılan kitapların okuyucu ve diğer ilgililerle buluşturulmasında içerik kadar onun farkındalık yaratması için sanatsal kapak ve/veya ciltler kullanılmıştır. Hatta

2 Kütüphanecilik ve enformasyon bilimlerinde, eserin kataloglanması için gerekli olan eser adı (başlık), yazar adı, yayın yeri ve yılı, edisyon bilgisi ve esere emeği geçen kişilerin adları gibi bibliyografik unsurların yer aldığı kitaplar için bilginin ana kaynağı olarak nitelendirilen sayfa.

cilt, kullanılan malzeme ve sanatın yanı sıra kitabın takdim edileceği kişinin pozisyonuna göre bile farklılık gösteren bir tasarım ürünü olagelmiştir. Sadece kapak veya ciltlerinin şahaneliği, mükemmelliği, eşsizliği ile müze, kütüphane ve arşiv sergilerinde yer alan onlarca kitap bulunmaktadır. Bunlarla beraber gelişim gösteren ciltçilik mesleği/sanatı, e-kitap sayesinde bilgisayar tabanlı grafik tasarımcılık ile birlikte sanal bir boyut da kazanabilecektir. Her ne kadar e-kitapların sayfalarının fiziksel olarak bir arada durma zorunluluğu veya gereksinimi olmasa da e-kitap kapak ve ciltleri, farklı bir sanat kolunun gelişmesine yol açabilir. Elbette tasarlanacak bu kapak ve ciltler e-kitapların yine sanal ortamda tanıtımını olanaklı kılacak bir reklam ürünü olarak da kullanılabilecektir. Şömiz ise şekli ve kullanım amacı nedeniyle e-kitaplar için hiçbir şey ifade etmeyecektir. Böylelikle geleneksel kitaplar için kullanılan terimlerden ikisi varlığını devam ettirirken, diğeri belki de retrospektif bir araştırma unsuru olarak kalacaktır. Ünlü edebiyatçı ve düşünür Umberto Eco'ya göre;

> *"Basılan ilk kitaplar ciltlenmiş olarak satılmıyordu. Yaprak yaprak satın alıp sonradan ciltlemek gerekiyordu. Koleksiyonunu yaptığımız kitapların ciltlerindeki çeşitlilik, bibliyofiliden alabildiğimiz mutluluğu açıklayan sebeplerden biridir. Cilt aynı kitabın iki nüshası arasında kayda değer bir fark yaratabilir, hem kitap meraklısı için hem de eski eser satıcısı için."* (Eco ve Carrière, 2013, s. 102).

3. SÜSLEME / BEZEME (TEZHİP)

Tezhip, kapak ve cilt dışında kitaba sanatsal değer katan diğer unsurlar, farklı yazı türleri ve sayfa düzenine uygun olarak yapılan süslemelerdir. Kültürel yapıya göre değişiklik gösteren ve neredeyse el yazması kitaplar ile özdeşleşmiş olan bu özellik, belki de geleneksel kitap ile e-kitap arasındaki en büyük farklılıkları oluşturmuştur. Kitabın uzun süre manevi değerler ile kurulan bağlantısı; yazımının, çoğaltılmasını ve paylaşımının zorluğu; onun özelleştirilmesine neden olmuştur. Hem içerik hem de fiziksel olarak özelleştirilen kitap, aynı zamanda kişiselleştirilmiştir. Bu durum, kitap sahibinin dünya görüşü ile doğru orantılı olagelmiş, sanatçı da bunu kendi yetenekleri ile somutlaştırmıştır. Farklı toplumlarda farklı biçimlerde gelişim gösteren kitap süsleme sanatı(ları) birden çok ehliyet sahibi kişi tarafından belirli bir düzen ve standart içinde icra edilmiştir. Hareketli harflerle (müteharrik) basma tekniğinin kullanımıyla zaman içerisinde etkinliğini kaybetmeye başlayan bu bezeme / süsleme sanatı -literatürümüzde tezhip olarak bilinir- günümüzde geleneksel süsleme sanatları olarak gittikçe daralan birer hobi uğraşına dönüşmektedir. Doğu ve Batı medeniyetlerinde yazma kitaplarla birlikte

anılan serlevha/iklil, cedvel, gül, çeşitli türlerdeki hatayî, rûmî, gotik, barok-rokoko motifler, rübrikler, fresk ve ikonalar; basma kitaplarla yerlerini seri üretim çizim ve resimlere bırakmıştır. E-kitaplarla birlikte ise bu ögeler hareketli resimler, videolar, filmler ve animasyonlara dönüşmüştür. Ancak bu durumda süslemeler sanatsal açıdan tek olma/benzersizlik (unique) özelliğini kaybetmiş, sadece tek dosya olma, kolay taşınabilirlik ve kopyalanabilirlik kolaylığı getirmiştir. Bu uygulamalarla müzehhipler e-kitap ile yapay zekâ tasarımcılarına dönüşebilecektir. E-kitap, yazma ve basma kitaplara içeriği desteklemek üzere eklenen ve onun önemini belirten "süsleme"leri de hareketli kılarak, harflerle yarım kalmış teknolojik evrimi bir paradigma haline getirip bir adım daha ileriye götürmüştür.

4. İTHAF - İMZA

Kitapların üretimiyle ilgili olan değişimler okuyucudan bağımsız olarak gelişmektedir. Okuyucular kitabı genelde içerik yönünden değerlendirip, kendilerinden bir şeyler bulmak, öğrenmek, meraklarını gidermek, karşılaştırmalar yapmak için okurlar. Birçok okuyucu kitaba madden de sahip olmak ister. Ancak ister el yazması olsun ister basılı olsun, bir kitabın birden fazla nüshası bulunabilir. Bu sayı basılı olanlarda çok daha fazladır. Fazla nüshaları kişiye özel hale getiren ise ithaf[3] (dedication) ve imzadır (autograph)[4]. Genelde beraber kullanılan bu iki unsur, kitabın bir okuyucuya hediye edildiğini ve/veya okuyucunun hatıra kalması amacıyla yazarına imzalattığını ifade etmektedir. İthaflı ve/veya imzalı kitaplar; yazar, prestij ve nadir baskı, edisyon farklılığı gibi etkenlerle ilişkili olarak kimi zaman maddi açıdan çok değerli olabilmektedir. Kimi zamansa kitapların manevi değeri ön plana çıkabilmektedir. Dünyanın birçok yerinde düzenlenen kitap fuarlarında veya kitapla ilgili düzenlenen etkinliklerde; okuyucular kitabını okuduğu yazarı görmek, onunla tanışmak ve ondan imza alabilmek için saatlerce kuyruklarda bekleyebilmekte, üstelik bundan büyük keyif almaktadır. Bu tür davranışlar, kitaba ve yazara duyulan ilgi, saygı ve teveccühün büyük göstergelerindendir. Okuyucular açısından ithaf ile imzanın kalıcılığı ve kendilerinden sonrakilere iletilmesine aracılık eden, kitabın iki önemli somut bileşeni olan kâğıt ve mürekkeptir.

Kitap, ithaf ve imzanın yanı sıra bağışlanan, başkalarının faydalanması için vakfedilen ve önemli günlerde hediye edilen bir nesne olagelmiştir. Bu bakımdan sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik açıdan da değerlendirilmesi gerekmektedir.

3 Birinin adına eser yazmak ya da yazılmış bir eseri baş tarafında adını söylemek suretiyle birine hediye etmek.

4 Bir kişinin resmi belge dışındaki ortamlara/objelere attığı imzası.

Bunları yapabilmek için kitaba ve kitabı elde edecek maddi yeterliliğe sahip olunması gerekmektedir. Kitaba sahip olma, tarihsel süreç içerisinde maddi yeterliliğe, kitabı okuyabilecek/yazabilecek fiziksel ve entelektüel yetkinliğe sahip olma ile doğru orantılı olarak gelişmiştir. Bu yetkinliklere sahip olanlar, kitaba kime ait olduklarını kaydederek hem maddi hem de entelektüel olarak yetkin ve yeterli olduklarını belgelemişlerdir. Kitabın sahibinin ünü ve özgünlüğü arttıkça kendi ünü de artmış, kitap bir hikâye sahibi olmaya başlamıştır. Zamanı geldiğinde de üzerinde sahibinin adı kayıtlı bu kitaplar gereksinimi olan diğer okuyucularla paylaşılmıştır. İşte bu noktada kitabın hikâyesini oluşturabileceğimiz geleneksel kayıtlar/bilgiler gündeme gelir ki bunlar aidiyetlik ve ne amaçla kullanıma sunulduğunu ifade eder. Bunlar kitap kültüründe önemli geleneklerden olan vakıf ve mülkiyet kayıtları ile bir Batı geleneği olan ex-dono[5]'dur. Kitabın genellikle zahriye[6]sinde-iç kapağında yer alan matbu ve/veya el yazısı bu bilgiler, kitabın yazımından/basımından son kullanıcısına kadar olan yolculuğu belgelemektedir. Kitapseverlerin ve koleksiyoncuların da dikkat ettiği, kitaba nadirlik ve farklılık katan bu kayıtlar, e-kitap ile kısmen kullanımdan kalkacaktır. Her ne kadar Mayıs 2011'de New York'taki BookExpo America'ya katılan Hyperformance'ın yazarı T. J. Waters, okurlarının Kindle'larına indirilebilen formatta, fotoğrafını imzalı bir notla beraber göndererek yeni bir uygulama olan 'e-signing'i başlatmış olsa da, fiziksel ithaf ve imza uzun bir süre daha popülerliğini ve gerçekliğini koruyacaktır. Bu durum kitapların değişim unsuru olarak kullanımında belirleyici özelliklerden olacaktır. Vakıf, mülkiyet kaydı ve ex-dono ise tek nüshası 'dosyası' olan bir e-kitap için belki de hiçbir orijinallik, farklılık ve aidiyetlik ifade etmeyecek, tek bir tuş darbesiyle silinip gidecektir.

5. SAYFA DÜZENİ - NOTLAR

Okuyucuların kitap ile fiziksel ve düşünsel bağını kuran bir diğer unsur işaretleme, not alma kimi zaman da hataları bulmadır. Okuyucu, sahibi olduğu kitaba okuduğu anda aklına geleni, önemli gördüğü kelimeleri veya yanlış olanları kalem yardımıyla kaydetme hissini çoğu zaman yaşamak ister. Buna izin veren ise sayfa yapısı/düzeni veya 'mizanpaj' olarak bilinen yazı alanı tasarımıdır. Alberto Manguel geleneksel bir uygulama olan mizanpajı,

5 Kitabın sahibine kim tarafından verildiğini gösteren not, eski sahip bilgisi/notu.

6 Yazma eserlerde eserin telifi, çoğaltımı, aidiyeti ve mülkiyeti ile ilgili kayıtların yer aldığı iç kapak olarak nitelendirilen (1a) yaprağı.

> *"Parşömen kodeks tüm resmi görevliler, rahipler, gezginler, öğrenciler, kısacası okuma malzemesini bir yerden bir yere kolayca aktarmak gereğini duyan ve metne başvurmak isteyen herkes için standart oluşturdu. Ayrıca sayfanın her iki yanı da kullanılabiliyor, kodeks sayfasında yazının dört tarafında bırakılan boşluk not düşmeye ve açıklamalar yapmaya uygun yer sağlıyordu. Okura öyküye katılma imkanı veriyordu, ki rulo halinde bir tomarı taşırken bunu yapabilmek çok zordu."* şeklinde ifade etmiştir (Manguel, 2004, ss. 154-155).

Sayfa boşluklarına alınan notlar (marginal notes)[7] el yazması veya basılı kitaplar için farklı sanatsal ve entelektüel değerler olarak kabul edilebilir. Yaklaşık 3000 yıl fiziksel yapısını ve iç düzenini devam ettirmiş olan el yazması kitapların sayfa boşluklarına farklı mürekkep ve el yazısı ile alınan notlar birçok eserde başlı başına bir sanat eseri ve/veya bilimsel çalışma olarak kabul görmektedir. Bu notların bazıları açıklama ve düzeltme metinleri içermesi nedeniyle özellikle akademik çevrelerce önem verilen kayıtlardır. Kitapta yer alan notlar aynı kitabın farklı nüshalarında farklı kişilerce tutulmuş olabileceği gibi aynı nüsha üzerinde ayrı kişiler tarafından da tutulmuş olabilir. Kâğıda, geleneksel kalem ile aktarılan bu bilgiler, kitap ile okuyucu arasındaki temasın ve iletişimin en önemli göstergeleridir. Kimi kitaplarda ise sayfa boşlukları esere dair ayrı bir bilimsel veya edebî çalışmayı dahi içerebilmektedir. Yani bir kitapta iki veya daha fazla kitap yer almaktadır. Bunu e-kitapta teknik olarak yapmak mümkündür, ama e-kitap tasarımcı ve programcılarının bu özelliği her defasında göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. Eğer e-kitap, e-kitap okuyucu veya e-kitabın okunduğu platformda 'sayfa kenarına not alma' opsiyonu yoksa, uzun süredir okuyucu ile olan doğal temas da unutulup gidecektir.

E-kitap teknolojisinin belki de en fazla dikkat ettiği nokta, masaüstü, dizüstü ve tablet bilgisayarlarda kullanılan uygulama yazılımlarında da bulunan metin üzerine not alma, açıklama ekleme ve işaretleme (highlight)[8] özellikleridir. Geleneksel kitapta kalemle yaptığımız bu eylemleri e-kitapta klavye, e-kalem (e-pen) veya dokunmatik ekran (touch pad) aracılığıyla parmaklarımızı kullanarak yapmaktayız. Aslında bu eylemler okuyucular arasındaki 'Bu kitabı okudun mu?', 'Şu kitabı gördün mü?' sorularına da cevap olmaktadır. Not aldığınız veya işaretlediğiniz yerler, kitabı dikkatle okuduğunuzun delilidir. Hatta akademik camiada özellikle de ilk kez araştırılan veya kullanılan belgelere 'kurşun kalem' ile küçük işaretler konur ki 'bu daha önce incelendi' mesajı verir.

7 Sayfa boşluklarına alınmış notlar, derkenâr, apostil.

8 Vurgulamak, işaret etmek, elektronik metinlerde altını veya zeminini çizmek.

6. KİTAP AYRACI

Kitapla özdeşleşmiş bileşenlerden biri olan kitap ayracı (bookmark/ bookmarker)[9], kitabın ciltle/kapakla bir araya getirilmiş formundan çok daha önceleri kullanılmaya başlayan bir araçtır. Kendine has ancak standart olmayan tasarımına rağmen okuyucular sayfalar arasına sığabilecek ve kalınan yeri işaretleyebilecek hemen her nesneyi kitap ayracı olarak kullanmıştır. Her ne kadar çoğu kitapta kullanılan sayfa sayıları kalınan yeri hatırlatmakta yardımcı olsa da kitap ayracı tercih edilen yöntem olagelmiştir. Kitap ayracı, kitap kültürünün önemli bir parçası olmasının yanı sıra başlı başına bir sanat eseridir. Kişiye, kuruma, kitaba göre özel tasarlanabilen, bu özelliği ile tanıtım unsuru olan kitap ayracının çeşitli ülkelerde dernekleri (örn. International Friends of Bookmarks - IFOB), tasarım şirketleri, sergileri, yarışmaları ve koleksiyonerleri bulunmaktadır.

Basılı kitap ile birlikte geniş pazara ve ilgiliye sahip olan bu aksesuar, kitapla veya tek başına verilmek istenen mesaja farklı bir boyut ve yorum katabilmektedir. Bir pul, el ilanı veya broşür gibi önemli günler, ünlü kişiler, mimari eserler, sanatsal-sportif faaliyetler, edebiyat, ulusal-uluslararası değerler gibi birçok konuyu barındırabileceği gibi, sanat eserlerinin reprodüksiyonları olarak da basılabilmektedirler. Bu nedenle ülkemizde de kimi ilgililer efemera olarak yorumlamaktadırlar. Kitapla ilişkili önemli bir sektör olan kitap ayracı e-kitaplar için teknik ve kullanım olarak ne yazık ki aynı anlamı ifade etmemektedir. E-kitap teknolojisinde kitap ayracı, *contextual bookmark* olarak ifade edilmekte ve sadece 'yer gösterme' temelinde geleneksel kitap ayracı ile benzeşmektedir. İçerik işaretleme olarak ifade edilebilecek bu e-kitap/yazılım teknolojisi, e-yayınların dizinlerinde ve içerisindeki kelime, şekil, resim, video gibi metin ve grafik unsurlara tasarımcı/programcı tarafından erişim amacıyla konulan linktir. Bu yer gösterme 'aracının' herhangi bir sanatsal ve tanıtıcı özelliği yoktur. Bu olmadığı için dernekleri, matbaaları, yayıncıları, sergileri ve koleksiyonerleri de olmayacaktır. Gerçekçi olmak gerekirse, kitap ayracının pazarı ve bileşenleri metin içi veya karakterler arası gönderme yapabilen küçük bir kodlar dizisinden ibaret olmamalıdır.

7. EX-LIBRIS

Kitap sahibi olmak uzun süredir sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik bir gösterge olmuştur. Dönemin olanaklarına göre çok sayıda, nadir ve değerli kitaplara sahip olmak, Antik Çağ'dan beri kitap okunmasa da ciddi bir sınıfsal üstünlük

9 Basılı bilgi kaynaklarında -genellikle kitap- kalınan sayfayı işaretlemek için sayfa arasına yerleştirilen çeşitli malzemelerden yapılan farklı renk, ebat ve şekildeki aksesuar.

olarak görülmüştür. Antik Roma'nın ünlü şairlerinden Vitrivius, kendine saygısı olan zengin insanın villası için mimarlık ve dekorasyon kıstaslarını şöyle belirlemiştir:

> *"Odalar ve kütüphaneler doğaya dönük olmalıdır, çünkü kullanımları sabah ışığını gerektirir; ayrıca bu kütüphanelerdeki kitaplar, kurtlara ve neme maruz kalan güneye ve batıya bakan kütüphanedekiler kadar çok bozulmaz, çünkü kurtları doğuran ve besleyen nemli rüzgâr kitapları da küflendirir. Hamamlar ve kaplıcalar gibi, kütüphane de evin süsüdür, mazı ve fildişi raflarıyla yemek salonuna dekor ve soyluluk katar."* (Polastron, 2015, s. 49).

Sosyal hayatta bu kadar önemli olan kitaba sahip olmak, onun aidiyetini belgelemek gerekliliğini doğurmuştur. İlk örnekleri basit yazı ve işaretlerden oluşan aidiyet/mülkiyet kayıtları, süreç içerisinde kişiye özel yazı ve imgelerden oluşturulmaya başlanmıştır. Gerçek anlamdaki ilk örnekleri XV. yüzyılda görülmeye başlayan bu işaret ex-libris (bookplate)'tir. Ex-libris, kitapseverlerin kitapların iç kapaklarına yapıştırdıkları üzerinde kitap sahiplerinin adlarının ve değişik konularda resimlerin yer aldığı küçük boyutlu özgün yapıtlardır (Pektaş, 2017, s. 11). Süsleme, ithaf ve imza gibi kitaba nadirlik ve özellik katan sanat bileşenlerinden de biridir. Ex-libris, kitap ayracı gibi dernek ve koleksiyonerleri olan profesyonel bir uğraş ve ilgi alanıdır. Yazma ve basma kitaplarda yukarıda Vitrivius'un bahsettiği gibi bir nevi statü göstergesi olmuştur. Özellikle Avrupa ve ABD kütüphanelerinde bağışlanan veya satın alınan eserler üzerinde kişiye özgü olarak tasarlanmış ex-librisli kitaplar kitap/kütüphane tarihi çalışmalarına önemli destek vermektedir. Ülkemizdeki ex-librislerin 1990'lı yılların başına kadar yabancı uyruklu kişi ve kurumlara ait kitaplarda kullanıldığını görmek mümkündür (Pektaş, 2017, s. 29). Ex-libris, bir kişi veya kurumun kütüphanesine aidiyeti ve onların bir şekilde geri dönmesi gerektiğini işaret etmektedir. Yani somut bir varlığı tanımlamaktadır. Ortaya çıkmasından itibaren tüm tasarımı buna göre şekillenmiş ve gelişim göstermiştir. E-kitap teknolojisinde her kitaptan bir tane olduğu ve sonsuz kopyası üretilebileceği ve en önemlisi geri dönmesinin gerekmediği için ex-libris kullanımı pek tercih edilmeyecektir. Elbette ex-librisler e-kitaplar için de tasarlanabilir. Ancak kullanımı, içerisinde yüzlerce kitap olan elektronik kitap okuma cihazları, hard diskler, flash bellekler, tabletler ve akıllı telefonların görünebilecek bir yerine yapıştırılacak *ex-(e) libris* 'şunun elektronik kütüphanesinden' şeklinde sadece tek bir kitap/e-kitap okuma cihazı etiketi şeklinde olabilir.

8. NADİR KİTAP

Az rastlanır objeleri görmek, temas etmek, onlarla ilgili bilgi sahibi olmak hatta onlara sahip olmak, bireylere önemli bir ayrıcalık hissi katar. Bu durum objenin değerini, çekiciliğini ve ona ulaşma çabasını da artırır. Bu tür objeler az rastlanmaları nedeniyle *nadir eser* (rare/antiquarian) olarak isimlendirilmektedir. Bunlar arasında en bilinenlerden biri de kitaptır. Kitaplar; baskı sayısı, türü, amacı, fiziksel yapısı, edisyonu, sansür/yasaklanma durumu gibi birçok özellikleri ile nadir olabilmektedir. Hatta bu özelliklere göre ön baskı (preprint), sınırlı baskı (limited edition), prestij baskı (deluxe edition), ayrı basım (offprint) gibi farklı isimler alabilmektedir. Nadir kitapların en tercih edilen özellikleri; somut olma ve benzerinin olmamasıdır. Çünkü yukarıda nadirlik ile ilişkili özelliklerin büyük bölümü bu somut varlık üzerinde anlam kazanabilmektedir. Kitap her ne şekilde yazılmış, hazırlanmış, çizilmiş veya resimlenmiş olursa olsun; nadirlik, onun diğerlerinden farklı ve az sayıda olması ile ilişkilendirilmektedir. Örneğin Bill Gates'in sahibi olduğu dünyanın en pahalı kitabı olan Leonardo da Vinci'nin *Codex Leicester,* İstanbul Millet Kütüphanesi'nde yer alan Kaşgarlı Mahmûd'un *Divân-ı Lügati't-Türk*, Vatikan Apostil Kütüphanesi'ndeki *Dede Korkut Hikâyeleri* en fazla aşina olunan nadir hatta ünik kitaplardır. Kitap koleksiyonerleri ve dünyanın önemli kütüphaneleri hiçbir zaman bu ve buna benzer kitapların elektronik versiyonları ile ilgilenmezler. Onlar için nadir kitaplara somut olarak sahip olmak rekabet, ayrıcalık ve üstünlük göstergesidir. Nadir kitaplar aynı zamanda sahteleri de üretilen eserler olarak bilinmektedir. Söz konusu özelliklere sahip nadir kitaplar dijitalleştirilebilir, ancak burada amaç kullanımdan ve sergilemeden kaynaklanacak fiziksel bozulmaları engellemek, bu eseri daha uzun süre okuyucular, araştırmacılar ile buluşturmaktır. E-kitap üretiliş amacı gereği tek nüshadan birbirinin aynı milyonlarca kopyayı kullanıma sunma mantığı ile işlediği için nadirlik sıfatına sahip olamayacaktır. Nadir bir kitap zayi olduğunda geri getirilemez ama bir e-kitap bulunduğu cihazın çöp kutusundan geri alınabilir veya tekrar indirilebilir. E-kitaplar bu teknik özellikleri ile nadir olma özelliğine sahip olamayabilirler ancak okunması için kullanılan teknoloji, nadir bulunur bir araç haline gelebilir.

9. KİTAPSEVER

Kitapsever (bibliophile), kütüphanecilik ve enformasyon bilimleri literatüründe, kitapları özellikle fiziksel nitelikleri nedeniyle seven ve onlara değer veren kişi olarak kullanılmaktadır. Gündelik kullanımda ise kitaplardan ve kitap okumaktan hoşlanan, okumak için nitelikli kitaplar seçen kişi şeklinde ifade

edilmektedir. İki kullanım arasında fiziksel görünüş ve içerik olarak iki temel ayrım bulunmaktadır. Kitapseverin kitabın kapak/cilt, baskı sayısı, türü, nadirliği gibi özellikler üzerine yoğunlaşması, sanatsal unsurlarının ön plana çıktığını kanıtlamaktadır. Bu bağlamda kitapseverin kitabın yazarı ve edebî/bilimsel bakış açısından ziyade, kitabın somut özelliklerine göre değerlendirme yaptığı görülebilmektedir. Dünyanın en çok okunan/satılan (bestseller)[10] kitapları genellikle roman ya da hikâye türünden eserlerdir ve bunların ilk yayınlandıkları yıldan itibaren birçok baskısı yapılmıştır. Her ne kadar bu kitaplar okuyucular tarafından içerik, anlatım tarzı, dil ve üslubu nedeniyle çok tercih edilse de; çoğu aynı zamanda birer kitap koleksiyoncusu olan kitapseverler için söz konusu eserlerin dış görünüşleri ve sayıları her zaman ön planda yer almıştır. Yani kitapsever, çoğu zaman 'kitapkurdu (bookworm)' gibi değil, Gustave Flaubert'in kahramanı kitap tutkunu (biblioman)' Giacomo gibi davranmaktadır. İlgili dipnotta isimleri verilen eserlerin belki de tamamı kitapseverlerin koleksiyonlarında yer almaktadır, ancak içerikleriyle değil görünümleri ile tercih edilmişlerdir. Kitapseverliği kitap okumaktan hoşlanan, iyi ve nitelikli içeriğe sahip kitapları seçen kişiler olarak ele aldığımızda, ister basılı ister e-kitap olsun 'okuyucu' için iyi kitap bağlamında bir farklılık söz konusu olmayacaktır. Okuyucu açısından basılı veya e-kitap geleneksel ve teknolojik olarak nötr durumda olacak; iyi kurgulanmış, sürükleyici, hayal gücüne uygun, tavsiye edilebilir, rahat okunur olma yeterli bulunacak, okuma ortamı fark etmeyecektir. Hatta yolculuklarına fazla kitap götüremediği için artık üzülmeyecek, e-kitap okuduğu cihazının hafızası kadar e-kitabını taşıyabilecek, kitabını rahatça paylaşabilecektir. E-kitap, kitapseverin diğer anlamı ile değerlendirildiğinde ise saklanması için hiçbir somut özelliği ve farklılığı olmayan, çok sayıda, sıradan, doğrudan temas edemediği, yenilenmek zorunda olan soyut bir kavram olacaktır. Kitapsever, kitaplarla buluştuğu, onları incelediği sergilerden, mezatlardan, toplantılardan uzak kalacak, teknolojik açıdan çok çekici olsalar da 'kitapların kaydedildiği' cihazlarla ilgilenmeyecektir.

10 İlk 10 kitap ve tirajları (yaklaşık) şu şekildedir; Charles Dickens, İki Şehrin Hikâyesi (1859) - 200 Milyon; John Ronald Reuel Tolkien, *Yüzüklerin Efendisi* (1954-55) - 150 Milyon; Antoine de Saint-Exupery, *Küçük Prens* (1943) - 140 Milyon; John Ronald Reuel Tolkien, *Hobbit* (1954-55) - 140 Milyon; Hsueh-chin Tsao, Kızıl Köşkün Hikayesi (1759-91) - 100 Milyon; Agatha Christie, *On Küçük Zenci* (1939) - 100 Milyon; C. S. Lewis, Narnia Günlükleri: Aslan, Cadı ve Dolap (1950) - 85 Milyon; H. Rider Haggard, Ayişe / She: A History of Adventure (1887) - 83 Milyon; Dan Brown, Da Vinci'nin Şifresi (2003) - 80 Milyon ve Napoleon Hill, Düşün ve Zengin Ol (1937) - 70 Milyon. Bakınız; https://www.trthaber.com/foto-galeri/dunyada-en-cok-satan-kitaplar/6268/sayfa-1.html

10. YAYINCI / YAYINEVİ - MATBAA

Yayıncı kavramı, kitapların makineler ile 'üretilmeye' ve kitabın yazarı ile hukukî bir anlaşma yapılmaya başlandığı XV. yüzyılın ortalarında kullanılmaya başlamıştır. Kitapların yazma eserlerden farklı olarak aynı font, renk, ebat ve içerikte seri üretime geçtiği süreçten itibaren yeni bir endüstri halini alan yayıncılık, XXI. yüzyılda pazarlama stratejileri haricinde çok büyük bir değişime uğramamıştır. Ülkemizde yayınevi/yayıncı ile matbaa uzun bir dönem aynı anlamda kullanılmış, XX. yüzyılın ortalarına kadar aralarındaki farklılaşma ön plana çıkmamıştır. Aslında yayıncı kitap, dergi gibi basılan yayınların satışından sorumlu olan, matbaa ise bu yayın türlerini basma işinden gelir elde eden tüzel kişiliklerdir. Basılı kitap bağlamında değerlendirildiğinde; her iki bileşenin birbirlerini tamamlayan ve birlikte çalışmaları gereken organizasyonlar olduğu görülmektedir. Ancak değerlendirme e-kitap bağlamında yapıldığında, matbaanın yani yayın basma (printing) işleminin dışarıda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu da 'yayıncılık' veya 'yayın' kavramlarına elektronik sürecin yeni terimler kazandırdığını göstermektedir. Bu terimler; yayınının yayınlanma ortamının (medium) değiştiğini anlatan elektronik yayın (e-publish) ve elektronik yayıncılık (e-publishing)'tır. Bu yeni uygulamalar geleneksel yayıncılığın sektördeki rakiplerini artırmış, önceleri sadece kendi sektörlerinde faaliyet gösteren yayıncı ve bilgisayar programcılarını e-yayıncılık ve e-yayın platformlarında karşı karşıya getirmiştir.

Özellikle e-kitabın piyasaya girmesi, rekabet edilecek sektörü genişletip, güçlendirmiştir. Günümüzde sadece yayıncılar e-kitap ile ilgilenmemektedir. Teknoloji üreticileri, internet servis sağlayıcıları, mobil telefon operatörleri de bu pazara ortak olmuşlardır. Perakende kitap firmaları da bu pazarda önemli aktörler arasında yer almakta; Samsung, Nokia, Apple, Google, Sony, Hewlett-Packard (HP), Microsoft gibi bazı büyük teknoloji firmaları da e-kitap okuma cihazı ve yazılımları üretmektedirler. E-kitap sadece bu kitapların okunacağı özel cihazlarda (ebook reader) değil cep telefonu/akıllı telefon (smart phone), tablet, dizüstü ve masaüstü bilgisayarlarda da okunup indirilebildiği için, e-kitap pazarı yayıncılar açısından ciddi bir rekabeti beraberinde getirmektedir. Ancak 'e-kitapçılık' açısından bu durumu sadece olumsuz anlamda değerlendirmemek gerekir, çünkü pazarda tutunabilmek için teknoloji firmaları, yayıncılar ve yazılım üreticileri arasında önemli işbirlikleri yapma seçeneğini de sunmaktadır. Özellikle akıllı telefon üreticisi firmaların mobil işletim sistemlerine birer e-kitap mağazası da eklemeleri, bu rekabeti büyük oranda kızıştırmıştır (Anameriç, 2013, ss. 179-183).

SONUÇ

Geleneksel kitap ile anılan kâğıt, cilt, kitap kapağı/kutusu, süsleme/bezeme, ithaf ve imza, sayfa düzeni, notlar, kitap ayracı, ex-libris, nadirlik, kitapsever, yayıncı/yayınevi ve matbaa, e-kitap ile birlikte farklı anlam ve işlevlere sahip olabileceği gibi unutulmaya da başlayacaktır. Bunların değişimi veya ortadan kalkması, kitap endüstrisinin bu kavramlara olan bakış açısı ile doğru orantılı olacaktır. Elbette bunda müşteri konumundaki okuyucunun kararı ve etkisi de belirleyici konumdadır. Her ne kadar e-kitabın yaygınlaştığı kuşak olan Z kuşağının teknoloji ile olan ilişkisi fazla ve hızlı olsa da, e-kitap teknolojisini geliştiren kuşak olan X kuşağı basılı kitaplarla büyümüştür. E-kitap uygulamasını halkla buluşturan Google'ın kurucusu Mark Zuckerberg bir Z kuşağı mensubu olmasına rağmen, dünyanın en pahalı kitaplarına sahip kişileri Bill Gates (Codex Leicester) ve David Rubenstein (Magna Carta Libertatum) Baby Boomer kuşağındandır. Bu açıdan bakıldığında 'kitap' kuşaklararası aktarılan bir kavram olarak formatlarının birbirlerine üstünlük sağlaması yakın gelecekte çok da mümkün görünen bir vaka değil gibi görünmektedir.

Konu istatistiksel olarak değerlendirildiğinde, elbette ki e-kitabın son 10 yıllık süreç içerisinde basılılara karşı ciddi bir ivme kazandığı net biçimde görülebilmektedir. Son 6 yıllık dönemde dünyada üretilen kitap sayısı içerisinde e-kitapların yüzdesi 2013'te %13 iken, 2018'de oran %26'ya ulaşmıştır (Kıpçak, 2018, ss. 60-61). Bu %100'lük artış okuyucu ve yayıncı açısından ortamı ne olursa olsun kitap olarak dikkate değer bir orandır. Bu durumda sorulması gereken soru, bu kitaplara kim, nereden ve nasıl erişmekte ya da 'okumakta'dır? Elbette kitap okunmak üzere üretilen/basılan bir araçtır, ancak kendini oluşturan bileşenlerden de ayrı düşünülemez. Bu nedenle salt okuma fiili veya erişim, geleneksel kitabı e-kitap karşısında yakın gelecekte pek de geride bırakabilecek gibi görünmemektedir.

E-kitaplar son 10 yıldır geleneksel okuyuculardan çok akademik okuyucular için pazarlanmaya başlamıştır. Akademik kurumların başında gelen üniversiteler, malî kaynaklarının büyük bölümünü e-kaynakları satın almak veya kiralamak/abone olmak üzere kullanmaktadırlar. Üniversite kütüphaneleri, önceleri basılı kaynakları satın alarak dermelerine katar ve güncelliğini kaybedene ya da kullanımdan düşene kadar kullandırabilirken, günümüzde dergi ve kitaplara ancak abone olabilmekte ve belirli süreler içinde kullanıma açabilmektedirler. Bu durum, e-kitaplar için de hızlanan bir ivme ile benzer koşulları gerektirmektedir. Geçen 10 yılda yayınevleri, veri tabanı üreticileri ve sektördeki diğer aktörler ucuz e-kitap çalışmaları yaparlarken, yukarıda bahsedilen durum ülkemizde dahi kişi başına düşen e-kitap maliyetini 12.89$ (yaklaşık 71**???**)'a yükseltmiştir (ARPU in the…, 2019). Sadece bu iki olumsuz durum bile ileride basılı kitaplara olan tercihin artabileceğini işaret etmektedir.

Kitap bileşenlerinin her biri farklı eğitim, yetenek, tecrübe ve yorumlama süreçlerini ifade etmektedir. Bu süreçlerin kitaba uygulanması da malzemesinden nakliye-

sine kadar geniş bir endüstri çevresini beslemektedir. Bu çevre içerisinde geleneksel ve e-kitapların beğeniye sunulduğu birçok sanatsal, kültürel ve ekonomik faaliyetler de yer almaktadır. Kitap fuarları, sergiler, mezatlar, imza günleri, pazarlar okuyucu, kitapsever ve koleksiyoncular için aradıkları kitapları bulmak hatta sahip olduklarını duyurmak için kullanılan sosyal çevrelerdir. Bu çevrelerde e-kitap da üreten yayınevleri, yayınlarının büyük bölümünü hala basılı olarak tanıtmaya ve pazarlamaya çalışmaktadırlar. Buradan çıkarılabilecek sonuç, e-kitapların henüz bireysel kullanım için değil toplu/ortak kullanım için daha cazip ve tercih edilir durumda olduğudur.

Library of Congress (LOC), The British Library (BL), Bibliothéque Nationale de France (BnF), Biblioteca Apostolica Vaticana, (BAV), Deutsche Nationalbibliothek (DnB), Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka (RNB), Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) gibi dermelerindeki kitap sayıları ve değerli kitapları ile önde gelen kütüphaneler, e-kitaplarından çok sahip oldukları basılı kitapları ile övünmekte ve birbirleriyle yarışmaktadır. Bu kütüphaneler web sayfalarında önemli günler veya düzenledikleri etkinlikler ile ilgili tanıtım ve duyurularında çoğunlukla basılı kitap veya diğer yayınlarını kullanmaktadırlar. Christies, Sotheby's, Bonham's, Lempertz ve Philips gibi tanınmış müzayede evleri henüz e-kitap müzayedesi düzenlememişlerdir.

E-kitap, teknik açıdan birçok kolaylık sağlayabilir, yeni nesil okuyucular için güncellenebilir eğlenceli uygulamalar barındırabilir. Ancak yazılım ve donanım, okuyucuyu ekonomik yönden basılı kitaba göre çok daha fazla zorlamaktadır. Cihaz, yazılım güncellemeleri, uygulama değişiklikleri, reklam/cookie uygulamaları, ödeme güvenliği eksikliği ve okuma aracı kullanma zorunluluğu gibi sayısal ortamın en bilinen riskleri, e-kitabın bir süre daha popülaritesini engelleyebilecektir. Kitap bileşenlerinin büyük bölümünün e-kitap ile ortadan kalkma/unutulma olasılığı karşısında geleneksel kitap, somutluğu ve severlerinin bitmeyecek tutkusuyla hayatını devam ettirecek, unutmaya yüz tutacak bir nesne (oblivion) olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Anameriç, H. (2013). Kitabın teknolojik değişimi. *Bilgi Dünyası 15*(1): 176-188.

ARPU in the e-publishing market. (2018). Statista İstatistik Veri Tabanı.

Eco, U. ve Carrière, J.-C. (2013). Kitaplardan kurtulabileceğiniz sanmayın. 4. Baskı. Söyleşiyi yöneten: J.-P. de Tonnac, Çeviren: S. Dolanoğlu. İstanbul: Can Sanat Yayınları.

Flaubert, G. (2017). *Bibliyoman*. 2. Baskı. Çeviren: Ayberk Erkay. İstanbul: Sel Yayıncılık. [Geceyarısı Kitaplığı].

Kıpçak, H. (2018). *Türkiye'de bilginin toplumsallaşmasında elektronik yayınların rolü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Manguel, A. (2004). *Okumanın tarihi*. 3. Baskı. Çeviren: Füsun Elioğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Pektaş, H. (2017). *Ekslibris*. 4. Baskı. İstanbul: İstanbul Ekslibris Derneği Yayınları.

Polastron, L. X. (2015). *Kitap yakmanın tarihi.* Çeviren: Aziz Ufuk Kılıç. İstanbul: Everest Yayınları.